

„Wychowanie w Rodzinie” t. XIX (3/2018)

nadesłany: 29.11.2018 r. – przyjęty: 18.01.2019 r.

Krystyna DZIUBACKA*

Refleksje nad wybranymi obszarami warunków życia rodziny w setną rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości

Reflections on selected areas of families' living conditions on the 100th anniversary of Poland's regaining independence

Streszczenie

Cele: Celem artykułu jest rozważanie zróżnicowanych aspektów funkcjonowania współczesnej polskiej rodziny, prezentacja wybranych obszarów warunków jej życia oraz wskazanie czynników je determinujących. Termin realizacji badań stanowiących podstawę opracowania, zbieżny z obchodami setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, sprzyjał refleksji nad zmianami w systemie wartości Polaków oraz ich postawami.

Metody: W badaniu zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, w której wykorzystano kwestionariusz wywiadu, zawierający 54 pytania (zarówno otwarte, jak i zamknięte) oraz metody statystyczne, umożliwiające analizę materiału ilościowego.

Wyniki: Kierunek zmian zachodzących w funkcjonowaniu współczesnej polskiej rodziny (związany z jej strukturą, poziomem życia, zaangażowaniem w sprawy pozarodzinne) jest zgodny z tym, jaki można zaobserwować w in-

*e-mail: krystyna.dziubacka@uni.edu.pl

Instytut Pedagogiki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski, ul. Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska. ORCID: 0000-0003-1338-6478

nych krajach europejskich. Analiza systemu uznawanych wartości potwierdza jego względną trwałość oraz wskazuje na przywiązywanie większej wagi do bezpieczeństwa.

Wnioski: W badaniu ujawniono, że bezpieczeństwo jest wartością, na której współczesna rodzina koncentruje się w większym stopniu. Sugeruje to albo wyraźniejsze akcentowanie problemów już istniejących, albo pojawienie się nowych obszarów zagrożenia. Obok tych lęków, których występowanie w rodzinie czy w miejscu jej zamieszkania było już wielokrotnie rejestrowane w badaniach, pojawiła się obawa przed „obcymi”. Niemniej pozytywne oceny warunków życia oraz satysfakcji z niego przeważały nad ocenami sygnalizującymi brak zadowolenia.

Słowa kluczowe: rodzina, wartości, warunki życia, postawy, patriotyzm, bezpieczeństwo

Abstract

Aims: The considerations presented in this paper focus on the contemporary Polish family in the context of various aspects of its functioning, with an attempt to present selected areas of living conditions and to indicate the factors determining them. The time frame of the research on which the study was based, coinciding with the celebrations commemorating the 100th anniversary of Poland's regaining independence, was conducive to reflection on the changes in the system of values of Poles and on their attitudes.

Methods: The research was conducted by means of a diagnostic survey, using an interview questionnaire containing 54 open-ended and closed-ended questions as well as statistical methods enabling the analysis of quantitative material.

Results: The changes taking place in the contemporary Polish family, in terms of their direction, are consistent with those observed in other European countries (structure, standard of living, involvement in matters other than those related to family life). A system of recognised values confirms its relative durability, with an increased focus on safety.

Conclusions: The study revealed an increase in the family's focus on the value of "safety", which indicates the existence of specific areas of threat. Apart from fears whose presence in the family or in the place of residence has already been repeatedly recorded in numerous studies, the fear of "strangers" appeared. However, positive assessments of living conditions and satisfaction with it outweighed those that signalled dissatisfaction.

Keywords: family, values, living conditions, attitudes, patriotism, safety

Wprowadzenie

Rodzina jest stałym elementem życia człowieka i podstawowym środowiskiem jego rozwoju. Jej istnienie to gwarancja stabilizacji społeczeństw:

upadają cywilizacje, kultury, ideologie, a rodzina trwa¹. Społeczno-kulturowe uobecnianie się rodziny jest warunkowane charakterem i zakresem zmian zachodzących w przestrzeni politycznej, społecznej i ekonomicznej. Przekładają się one zarówno na szeroko pojętą sytuację rodziny, jak i specyfikę czynników ją kreujących w określonym miejscu i czasie. Zdeterminowana historią i kulturą zmienność cech konstytuujących rodzinę sprawia, że trudne bywa sformułowanie ogólnej i względnie jednolitej definicji tej małej grupy społecznej. W naukach społecznych przyjmuje się, że składa się ona z osób spokrewnionych i spowinowaconych: nie ustala się jej liczebności, „wskazuje jednakże, że są to dwie osoby związane węzłem małżeńskim lub wspólnym zamieszkiwaniem (konkubinat, kohabitacja) i prowadzeniem wspólnego gospodarstwa domowego oraz ich dzieci albo też jedno z rodziców z dzieckiem (dziećmi)”². Podkreśla się przy tym, że rodzina pełni dwa doniosłe dla społeczeństwa zadania – są nimi prokreacja i socjalizacja młodego pokolenia. Pierwsze stanowi o wspomnianej już wcześniej trwałości społeczeństwa³, drugie – o jego jakości, co obrazują słowa Jana Zamoyskiego: „Zawsze takie Rzeczpospolite będą, jakie ich młodzieży chowanie”⁴.

Świadomość społecznej rangi rodziny nakłada na środowiska naukowe obowiązek w zakresie jej diagnozowania, w tym śledzenia kierunku dokonujących się przemian, a dbałość o jej stan, warunki egzystencji oraz przyszłość stanowi priorytetowe zadanie dla państwa (jego organów) i społeczeństwa⁵. Realizacja wspomnianych znajduje swój wyraz zarówno w rosnącej liczbie publikacji odwołujących się do różnych aspektów funkcjonowania rodziny, jak i w chroniących ją regulacjach prawnych oraz założeniach polityki społecznej, u podstaw której leży jej wysoka jakość.

¹ M. Ogryzko-Wiewiórska, *Rodzina polska u progu nowego wieku*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2001, s. 37–45.

² D. Szrejder, *Rodzina w kryzysie demograficznym*, [w:] E. Wojtaś, J. Wojtaś (red.), *Wrocławskie reminiscencje socjologiczne. Kontynuacja*, D1 CUBA, Wrocław 2019, s. 202.

³ M. Ogryzko-Wiewiórska, *Rodzina polska...*, dz. cyt., s. 37.

⁴ *Zamoyski Jan, Zawsze takie...*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zamoyski-Jan;4000199.html> [dostęp: 28.11.2019].

⁵ Z. Tyszka, *Stan i przeobrażenia rodzin polskich na przełomie wieków XX i XXI. Niedawna przeszłość i teraźniejszość*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie*, dz. cyt., s. 16.

„Rodzina wysokiej jakości” to rodzina legitymująca się określonymi parametrami kapitału społecznego, który jest nie tylko warunkiem wychowania i kształcenia dzieci „wyższej jakości”⁶. Stan zdrowia członków rodziny, jej styl życia, charakter relacji, aspiracje życiowe, poziom osiąganey z życia satysfakcji, system wartości, sposób postrzegania i oceniania przeszłości, rozumienia przyszłości oraz postawy wobec zachodzących zmian przekładają się na status społeczny i ekonomiczny rodziny. W rezultacie stanowią istotny czynnik wzrostu gospodarczego i rozwoju cywilizacyjnego danego społeczeństwa czy kraju. Rodzinie poświęcone jest również niniejsze opracowanie, a inspiracją do podjętej refleksji stała się przypadająca na rok 2018 setna rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości. Okoliczności te sprzyjały zadumie nie tylko nad kosztami, jakie poniosło polskie społeczeństwo w swej drodze ku wolności, lecz przede wszystkim nad rodziną, która niejednokrotnie w naszej historii musiała się mierzyć z wyzwaniami zagrażającymi jej istnieniu. Rodzina przetrwała czasy zaborów oraz dwu wojen światowych, a pojęcie matki – Polki, jak dowodzi Zbigniew Tyszka, „jest pozostałością naszej trudnej przeszłości politycznej i świadczy o niebanalnej roli, jaką polska rodzina odegrała w minionych czasach”⁷. Stanowiła ona gwarancję ciągłości kulturowej i przekazywania wartości rodzinnych, specyficznie zespolonych z wartościami patriotycznymi, co charakterystyczne – zdaniem przywoływanego tu autora – dla dziedzictwa narodu żyjącego dłuższy czas pod zaborami.

Nie mając własnego państwa oraz odczuwając niedobór własnych instytucji kulturalnych, oświatowych i politycznych, nasi pradziadowie uczynili z rodzin bastion polskości socjalizujący poszczególne pokolenia. Tutaj przekazywano mowę ojczystą, narodowe tradycje i obyczaje, uczono historii Polski i pieśni powstańczych, wpajano przekonanie o konieczności odrodzenia ojczyzny⁸.

⁶ A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, *Kapitał ludzki i systemowy*, [w:] A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard (red.), *Strategie i system. Polacy wobec zmiany społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2000, s. 58.

⁷ M. Ogryzko-Wiewiórska, *Rodzina polska...*, dz. cyt., s. 37 i n.

⁸ Z. Tyszka, *Człowiek i rodzina w XXI wieku. Czas nadziei czy cywilizacja udreki?*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Rodzina w czasach szybkich przemian*, Wydawnictwo UMK, Poznań 2002, s. 18.

Tak jak w czasach zaborów, tak i w okresach późniejszych rodzina polska doświadczała emigracji wymuszanej względami politycznymi i ekonomicznymi, traumatyzującej i (nierzadko trwale) ją dekompletującej. Musiała sprostać konsekwencjom kryzysów gospodarczych, determinujących szeroko pojęte warunki życia (bytu), często ograniczających możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb⁹.

Spojrzenie na współczesną rodzinę skłania do poszukiwania odpowiedzi na wiele pytań. Z jakimi problemami na co dzień zmaga się rodzina? Jakie czynniki determinują warunki jej życia? Na jakich wartościach opiera ona swoje funkcjonowanie i czy wśród tych najważniejszych jest miejsce dla – tak niegdyś przez nią cenionych – wartości patriotycznych? Jakie manifestuje postawy wobec określonych wyzwań społeczno-politycznej rzeczywistości? Czy jest gotowa udzielić wsparcia tym, którzy dzisiaj – jak w poprzednich stuleciach rodzina polska – przebywają na obczyźnie i potrzebują pomocy?

Próba odpowiedzi na te i inne pytania pojawiające się w toku rozważań została podjęta w dalszej części opracowania. Poprzedzą ją opis organizacji i przebiegu badań oraz społeczno-demograficzna charakterystyka jego uczestników.

Organizacja i przebieg badań

Podstawą do poszukiwania odpowiedzi na pytania sformułowane powyżej stały się badania terenowe, przeprowadzone na przełomie lat 2017 i 2018¹⁰. Termin ich realizacji był zbieżny z wielomiesięcznymi – bardzo medialnymi w swym charakterze – obchodami setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Zgodnie z przyjętym założeniem towarzysząca tym okolicznościom atmosfera mogła sprzyjać refleksji nad obecną sytuacją kraju, jego bezpieczeństwem (w tym bezpieczeństwem rodziny), nad systemem preferowanych wartości oraz własnym patriotyzmem.

⁹ Tamże, s. 17.

¹⁰ Były to badania własne realizowane w ramach dotacji statutowej na utrzymanie potencjału badawczego.

Warunki życia, stanowiące zasadniczy punkt rozważań, zdefiniowano tu jako poziom satysfakcji z funkcjonowania jednostki (rodziny) w takich obszarach, jak ekonomia i rynek pracy, życie społeczne, stan środowiska naturalnego oraz **poczucie bezpieczeństwa** – rozumiane tutaj jako sytuacje, „w których społeczeństwo może utrzymywać i pielęgnować wartości decydujące o tożsamości (ideały, wartości duchowe) oraz określony styl życia”¹¹. Metodą organizującą badania był sondaż diagnostyczny, a narzędziem – ankieta kwestionariuszowa, zbudowana z 54 pytań (zamkniętych i otwartych). Jej adresaci to dorośli (powyżej 25. roku życia) przedstawiciele obojga płci, niepozostający na utrzymaniu rodziców, bez względu na miejsce zamieszkania w Polsce i bez względu na ich status społeczny. Projekt realizowano w miejscowościach wyłonionych drogą losowania: przypisani do określonego województwa ankietery losowali z katalogu nazw miejscowości tę, która stała się terenem prowadzonych przez nich badań. Następnie, w zależności od wielkości jednostki administracyjnej (definiowanej liczbą mieszkańców)¹², losowano dzielnicę i/lub osiedle, aż do momentu sprecyzowania sposobu wyłaniania potencjalnych uczestników pomiaru (co n-ty element zbioru). Ankieterami byli przygotowani do tego zadania studenci, wyrażający gotowość do uczestniczenia w niniejszym projekcie. Ze zgrupowanego i przeanalizowanego pod względem poprawności wypełnionych kwestionariuszy materiału empirycznego (2986 ankiet) wyłoniono tę jego część, w której dokonana przez respondenta charakterystyka własnej rodziny, w zgodzie z przyjętymi dla celów niniejszego opracowania założeniami, spełniała warunek definicyjny rodziny małej¹³, uwzględniała jej funkcje: prokreacyjną, socjalizująco-opiekuńczą i ekonomiczną. Tym sposobem do dalszych analiz zakwalifikowano 1758 ankiet, których autorzy

¹¹ G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*. [w:] D. B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, tłum. A. Wawrowaska-Sulowska [i in.], Scholar, Warszawa 1997, s. 132.

¹² Typologia miast według liczby ludności: miasta małe – do 20 000, miasta średnie – od 20 000 do 100 000, miasta duże – 100 000 i więcej. *Miasta w liczbach 2009*, GUS, s. 1, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_miasta_w_liczbach_2009_notatka_infor.pdf [dostęp: 28.11.2019].

¹³ A. Żurek, *Relacje zachodzące pomiędzy miejską rodziną małą a rodziną dużą*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2001, t. 13, s. 57–70.

byli przedstawicielami rodzin dwupokoleniowych, złożonych z rodziców (rodzica) oraz pozostających na ich utrzymaniu nieletnich dzieci. Uzyskane dane opracowano statystycznie. Choć zgromadzonego materiału empirycznego nie można traktować jako reprezentatywnego, niemniej opracowane wyniki – dzięki ich walorom poznawczym – spełniły warunek wykorzystania ich jako podstawy podjętej refleksji.

Spoleczno-demograficzne cechy badanych i oceny wybranych obszarów warunków życia

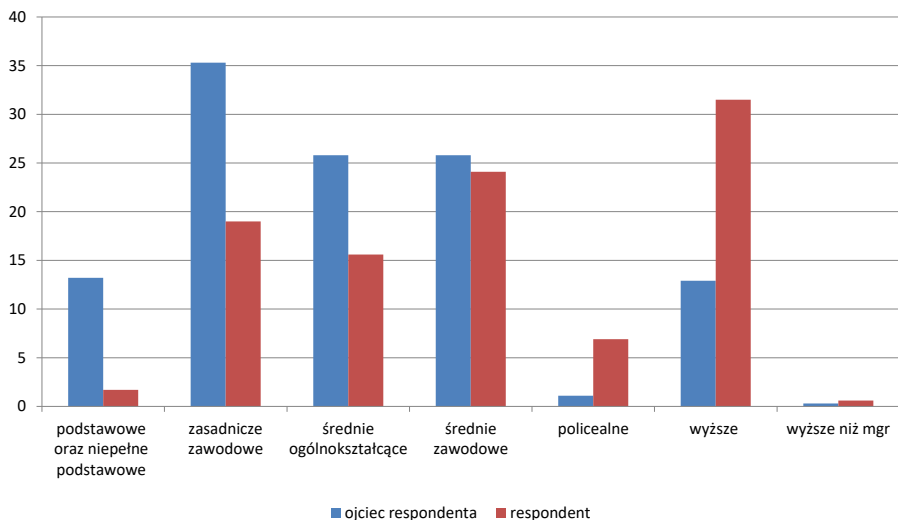
Wszystkie uczestniczące w pomiarze osoby były obywatelami Polski, o nieznacznie zróżnicowanych poglądach religijnych, lokujących się w kręgu kultury chrześcijańskiej (w zdecydowanej większości zadeklarowani katolicy). W tej grupie przeważały kobiety – 54,2%¹⁴. Najmłodszy respondent miał 25 lat, najstarszy wkroczył w 51. rok życia. Zgodnie z oświadczeniami – 66,3% badanych pozostawało w związku formalnym, rozumianym tu jako tradycyjne małżeństwo przedstawicieli obojga płci. Na funkcjonowanie w związku nieformalnym wskazało 13,7% respondentów. Samotne rodzicielstwo to domena 15,1% badanych, przy czym 11,4% spośród nich podkreśliło, że jest ono wynikiem określonych wyborów (na przykład preferowanego stylu życia), a w przypadku 3,7% – konsekwencją śmierci jednego z rodziców, natomiast 4,8% ankietowanych to małżeństwa formalnie rozwiedzione. W kontekście diety najliczniej reprezentowane są rodziny z dwójką potomstwa – 48,8%, następnie rodziny z jednym dzieckiem – 30,2%. Posiadanie trójki dzieci potwierdziło 17,8% przedstawicieli rodzin, a czwórki i więcej – 3% badanych¹⁵. Rodziny pochodziły z różnych regionów i rejonów Polski, przy czym 37,5% z nich mieszkało na obszarach

¹⁴ Zarejestrowana dysproporcja płci mogła wynikać zarówno z losowości w doborze uczestników pomiaru, jak i z potwierdzonego licznymi badaniami faktu, że kobiety częściej niż mężczyźni deklarują gotowość udziału w tego rodzaju badaniach.

¹⁵ Obraz sytuacji rodzinnej jest zgodny z wskazywanymi w literaturze trendami przemian, o których Anna Kwak pisała: „Następuje obniżenie się wskaźnika zawierania małżeństw, spadek dzietności, wzrost liczby rozwodów, wzrost liczby niezamężnych matek czy rodzin niepełnych”. A. Kwak, *Kierunki przemian rodziny. Alternatywy dla małżeństwa*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2001, t. 13, s. 19.

wiejskich, pozostałe – w miastach różnej wielkości: małych – 29,2%, średniej wielkości – 19,3% i dużych – 13,8%. Miejsce swojego zamieszkania jako atrakcyjne pod względem możliwości zaspokajania istotnych dla rodziny potrzeb oraz dostępu do osiągnięć cywilizacyjnych oceniło 51,9% respondentów. Negatywnie w tym kontekście swoją miejscowość ocenili 20,6% badanych, a 26,8% nie potrafiło jednoznacznie zrównoważyć (ocena subiektywna) jej zalet z występującymi lokalnie problemami (brak zdecydowania). Status społeczny ankietowanych osób różnicuje zarówno poziom wykształcenia, jak i powiązana z nim pozycja na rynku pracy. W badanej grupie najliczniej reprezentowani byli respondenci legitymujący się wykształceniem wyższym (42,1%) oraz średnim ogólnokształcącym i średnim zawodowym (39,6%). Posiadanie wykształcenia zasadniczego (zawodowego) deklarowało 16% badanych, a podstawowego – 1,7% respondentów. Poziom wykształcenia, traktowany tu jako jeden z elementów kapitału ludzkiego, pozytywnie kontrastuje w zestawieniu z poziomem wykształcenia ojców uczestników pomiaru (wykres 1).

Wykres 1. Poziom wykształcenia dwóch pokoleń (w proc.)
Figure 1. Level of education of two generations (in %)

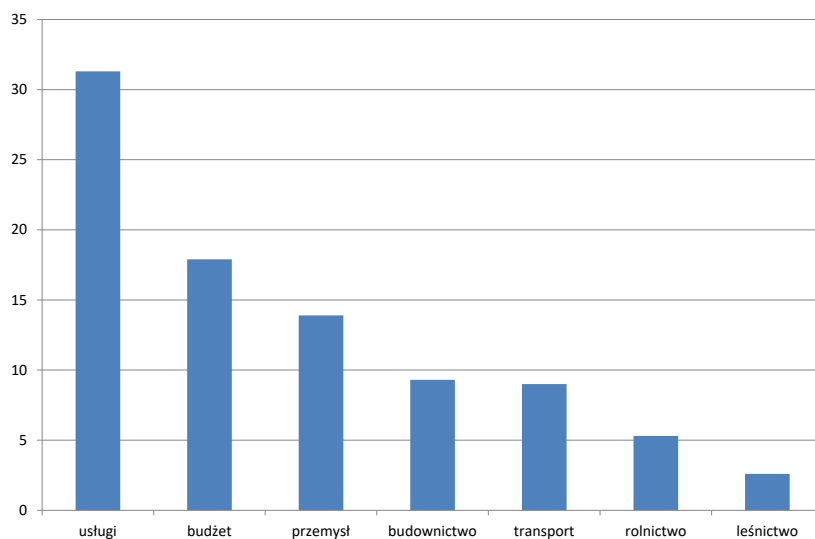
Źródło: Badania własne.
 Source: Developed by the author.

Jest on przy tym zgodny ze wskazywaną w literaturze międzypokoleniową dynamiką wzrostu poziomu wykształcenia młodszego pokolenia w porównaniu do osiągnięć edukacyjnych i stratyfikacyjnych pokolenia rodziców¹⁶.

W nowoczesnych społeczeństwach wykształcenie determinuje pozycję jednostki na rynku pracy, a tym samym sytuację ekonomiczną – jej i całej rodziny. Wśród respondentów (jako reprezentantów rodzin) zdecydowana większość (87,5%) to ludzie aktywni zawodowo. Dla uściślenia warto dodać, że 43% spośród nich to pracownicy najemni firm prywatnych, 31,9% – pracownicy najemni firm państwowych, a 10,8% właściciele firm. Wykres 2 ukazuje sektory gospodarki, w których zatrudnieni są respondenci, oraz liczbę zatrudnionych respondentów w każdym z nich.

Wykres 2. Sektor zatrudnienia respondentów (w proc.)

Figure 2. Employment sector of the respondents (in %)

Źródło: Badania własne.

Source: Developed by the author.

Wśród uczestników pomiaru znalazły się również osoby pozostające poza rynkiem pracy. Należą do nich bezrobotni – 3,8% (w tym z prawem

¹⁶ B. Kołaczek, *Dostęp młodzieży do edukacji. Różnicowania, uwarunkowania, wyrównywanie szans*, Wydawnictwo IPiSS, Warszawa 2004.

do zasiłku – 1,45%, bez prawa do zasiłku – 2,35%), osoby stale niepracujące zawodowo – 1,5% (na przykład gospodynie domowe), renciści – 1,8%, emeryci – 4,6% i osoby o innym statusie – 0,5%.

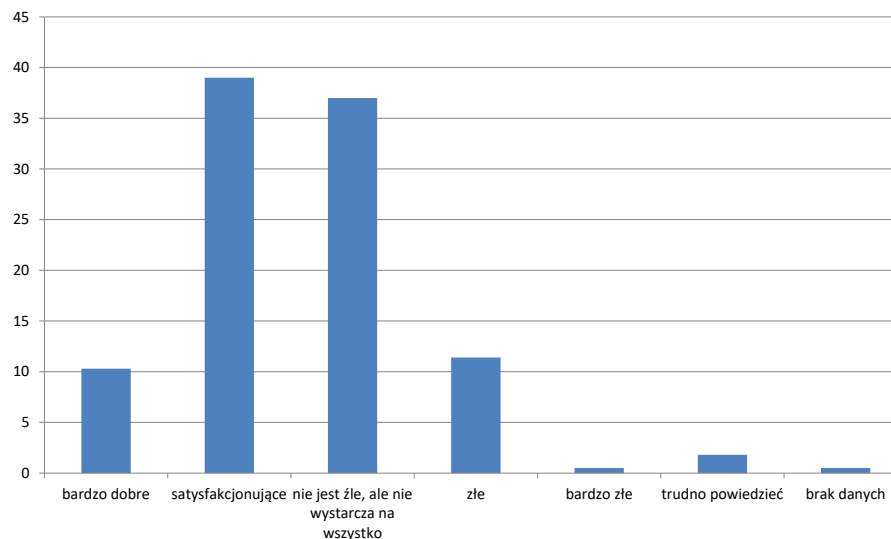
Należy zaznaczyć, że próba analizy sytuacji ekonomicznej rodziny jest trudna ze względu na problem ustalenia faktycznego poziomu jej dochodów: pytanie o przychody jest kłopotliwe, a uzyskana odpowiedź – często niezgodna ze stanem faktycznym¹⁷. Z tego powodu posłużono się wskazaniem różnorodności źródeł uzyskiwanych dochodów (nie ich ilości ani wysokości), stanowiących elementy składowe budżetów domowych. Zgodnie z deklaracjami głównym źródłem utrzymania w przypadku 73,5% badanych jest stała praca wszystkich dorosłych członków rodziny, z kolei stała praca tylko jednego członka rodziny buduje 21,3% budżetów domowych¹⁸. Podstawą lub ich uzupełnieniem były także (według liczby wskazań): świadczenia socjalne z tytułu „500+” (12,4%), świadczenia emerytalne lub rentowe (9,1%), plony z własnego ogródka, działki (3,5%)¹⁹, praca sezonowa w Polsce (3,4%) oraz praca sezonowa poza granicami kraju (2,7%)²⁰. Przy braku twardych wskaźników kontynuacja rozważań na temat statusu ekonomicznego rodziny była możliwa tylko przy odwołaniu się do subiektywnych jego ocen. Analizy wykazały, że 51,3% badanych to ludzie usatysfakcjonowani z warunków bytu, a 10,3% spośród nich poziom satysfakcji ocenia bardzo wysoko. Z kolei 37% ankietowanych warunki bytu ocenia względnie dobrze, z zaznaczeniem, że w budżecie domowym pojawiają się braki. Nie jest on natomiast satysfakcjonujący dla 11,6% respondentów, przy czym 0,5% z tej grupy ocenia finansową sytuację rodziny jako bardzo złą. Problemy z dokonaniem oceny pojawiły się u 1,8% badanych. Ocenę swojej sytuacji finansowej przez respondentów przedstawia wykres 3.

¹⁷ B. Fedyszak-Radziejowska, *Wieś i rolnicy cztery lata po akcesji. Początek procesu transformacji*, [w:] K. Zagórski (red.), *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, Scholar, Warszawa 2009, s. 208.

¹⁸ Trzech przedstawicieli rodzin zgłosiło brak stałego źródła dochodu.

¹⁹ W kategorii tej nie uwzględniono przychodów uzyskiwanych z prowadzenia gospodarstwa rolnego.

²⁰ Wśród badanych 1,2% deklarujących posiadanie dodatkowych źródeł dochodu odmówiło ich ujawnienia.

Wykres 3. Oceny ekonomicznych podstaw bytu (w proc.)**Figure 3. Assessments of the economic basis of existence (in %)**

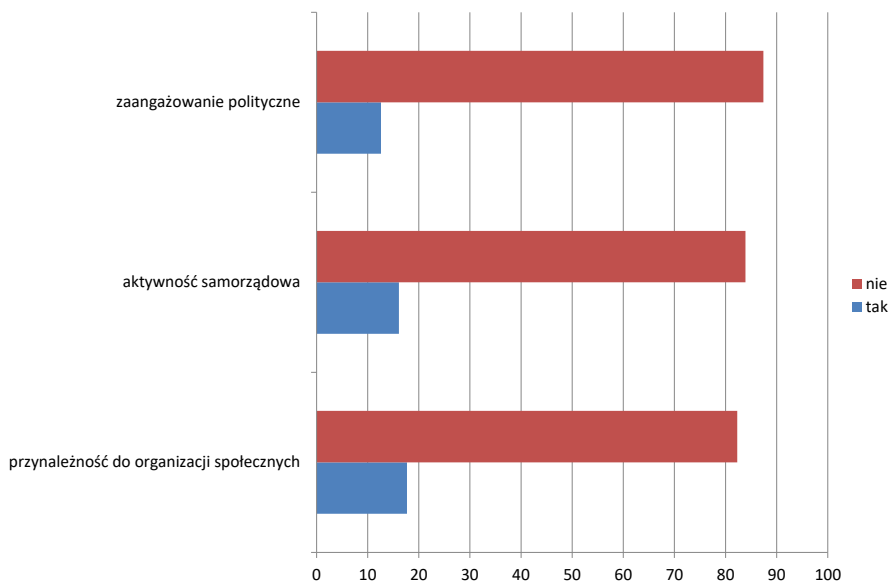
Źródło: Badania własne.

Source: Developed by the author.

Na uwagę zasługuje tu jeszcze fakt, że w opinii 60,4% respondentów sytuacja ekonomiczna ich rodzin (przekładająca się na warunki życia) w porównaniu z okresem sprzed pięciu lat zdecydowanie się poprawiła. Pogorszenie warunków bytu w ciągu wskazanego czasu sygnalizowało 10,8% badanych, a 28,6% oceniło, że budżet ich rodzin pozostał na niezmiennym poziomie.

Ostatnim z elementów charakterystyki uczestników pomiaru były postawy obywatelskie. W związku z faktem, że problematyka obywatelskości nie mieściła się w głównym nurcie badań, ich analizę przeprowadzono na podstawie deklaracji zaangażowania w sprawy społeczne, polityczne i aktywność organizacyjną (wykres 4).

Wykres 4. Aktywność w wybranych obszarach życia społecznego (w proc.)
Figure 4. Activity in selected areas of social life (in %)

Źródło: Badania własne.

Source: Developed by the author.

W zadaniu polegającym na określeniu sposobu zaangażowania w poszczególnych obszarach uwzględniono różne formy aktywności z wyłączeniem aktywności wyborczej. W obszarze zaangażowania politycznego respondenci deklarowali: przynależność partyjną, udział w wiecach politycznych, udział w dyskusjach na tematy polityczne, oglądanie programów komentujących wydarzenia polityczne w Polsce i na świecie. W obszarze zaangażowania społecznego wskazano na: angażowanie się w działania samorządu, w działania na rzecz społeczności lokalnej, wolontariat, pomoc potrzebującym, udział w Wielkiej Orkiestrze Świątecznej Pomocy, działania służące ochronie środowiska, opiekę nad zwierzętami (bezdome koty) i inne. W porównaniu z dostępnymi w literaturze opisami poziomu zaangażowania Polaków w wymienionych aktywnościach²¹ uzyskany

²¹ J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, „Contemporary Economics” 2015, vol. 9, nr 4, s. 314 i n.

obraz jest dość korzystny. Należy zaznaczyć, że ten wysoki, jak na polskie warunki, wynik zaangażowania społecznego może być konsekwencją sposobu gromadzenia informacji na ten temat. Sformułowanie pytania: „Czy rodzina angażuje się (na przykład w politykę)?”, dawało respondentowi możliwość wypowiedzenia się w imieniu swoim oraz w imieniu drugiego członka rodziny (oraz dzieci w przypadku zaangażowania się w sprawy społeczne).

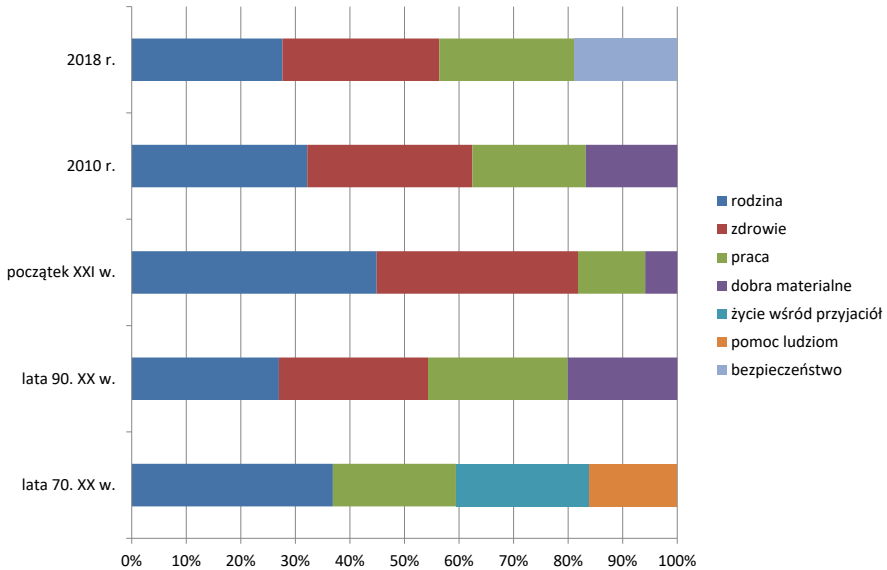
Odniesienia aksjologiczne i postawy wobec określonych zjawisk życia codziennego

Rodzina była i jest dla Polaków jedną z najważniejszych wartości. Jak stwierdził Zbigniew Tyszka, wartości rodzinne tkwiły głęboko w realizowanych wzorach życia rodzinnego, manifestowanych poszanowaniem dla rodziców, poczuciem silnej więzi z nimi oraz ich rodzicami (własnymi dziadkami), szacunkiem dla ludzi starszych, kultywowaniem pamięci o zmarłych przodkach, silną więzią emocjonalną i towarzyską z krewnymi²². Liczne opracowania potwierdzają, że wartości rodzinne wciąż stanowią podstawę odniesień aksjologicznych Polaków²³. Wraz ze zdrowiem, pracą i dobrami materialnymi od lat budują szczyty tworzonych przez nich hierarchii (wykres 5).

²² J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015*, s. 17.

²³ J. Poleszczuk, *Rodzina, małżeństwo, prokreacja. Racjonalizacja strategii reprodukcyjnych*, [w:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Scholar, Warszawa 2002, s. 260.

Wykres 5. System wartości Polaków w poszczególnych dekadach XX i XXI w.
Figure 5. Poles' system of values in particular decades of the 20th and 21st century

Źródło: J. Czapiński, *System wartości*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, s. 190; K. Dziubacka, *Przemysł w krajobrazie kulturowym wsi. Uwarunkowania jakości życia – kierunek i dynamika zmian*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2015, s. 152; A. Sułek, *Wartości życiowe dwóch pokoleń. Dokument z lat siedemdziesiątych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1983, t. 27, nr 2, s. 73–87; M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Scholar, Warszawa 2006, s. 169 oraz wyniki badań własnych zrealizowanych w 2018 r. (w ramach dotacji statutowej na utrzymanie potencjału badawczego).

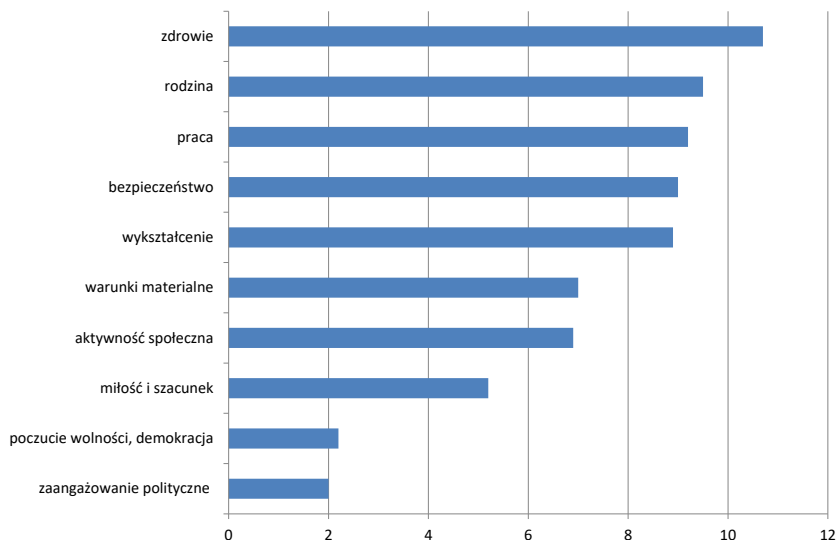
Source: J. Czapiński, *System wartości*, [in:] J. Czapiński, T. Panek (eds.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, p. 190; K. Dziubacka, *Przemysł w krajobrazie kulturowym wsi. Uwarunkowania jakości życia – kierunek i dynamika zmian*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2015, p. 152; A. Sułek, *Wartości życiowe dwóch pokoleń. Dokument z lat siedemdziesiątych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1983, vol. 27, no 2, p. 73–87; M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, [in:] J. Wasilewski (ed.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Scholar, Warszawa 2006, p. 169 and results of own studies carried out in 2018 (as part of the statutory grant for maintaining research capacity).

Dostrzegalna zmienność kolejności rangowania wartości na szczytach drabin tworzonych w ten sposób (zawsze pierwsza trójka) może wynikać z – charakterystycznych dla poszczególnych dekad – przeobrażeń społeczno-politycznych i gospodarczych w Polsce. W ich konsekwencji przemianie ulegał zarówno zakres realizacji istotnych dla funkcjonowania rodzin potrzeb, jak i sposób postrzegania oraz oceniania rzeczywistości. Powyższe rzutowało nie tylko na charakter przekonań i manifestowanych postaw, lecz także na system uznawanych wartości. Jeśli zgodzić się z podstawową tezą „hipotezy deficytu”²⁴, według której najbardziej cenimy to, czego nam brakuje, co nie jest dla nas dostępne (albo jest dostępne w sposób ograniczony), to koncentrację uwagi konkretnej grupy na danych wartościach można traktować jako źródło informacji o szeroko pojętych warunkach życia w określonych historycznie czasie i miejscu.

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o podstawę odniesień aksjologicznych polskiej rodziny pomocne okazało się zadanie, w którym uczestnik pomiaru miał wybrać 5 wartości dla niego najistotniejszych (spośród grupy 20 zaproponowanych). Każdej z wybranych należało przypisać odpowiednią liczbę punktów (w skali od 1 do 5) zgodnie z kluczem: 5 pkt. – wartość tę cenię najbardziej, 1 pkt. – z wyselekcjonowanej grupy wartości tę cenię najmniej. Uszeregowane w kolejności, którą wyznaczała przypisana im wartość liczbowa (średnia ważona), utworzyły strukturę zaprezentowaną na wykresie 6. Należy zaznaczyć, że w związku z przyjętą procedurą organizacji badań jest ona *de facto* hierarchią wartości respondentów, którzy – jako przedstawiciele rodzin – w ich imieniu dokonywali określonych wyborów.

²⁴ J. Czapiński, *Cechy osobowości i styl życia*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007*, dz. cyt., s. 193.

Wykres 6. Struktura wartości
Figure 6. Values structure

Źródło: Badania własne.

Source: Developed by the author.

Ograniczone możliwości potwierdzenia, jak głęboko wyróżnione wartości tkwią w realizowanych wzorach życia rodzin respondentów, powodują, że przedstawioną strukturę należy traktować jako deklarację istotności każdej z nich. Niemniej uszeregowane w porządku: zdrowie, rodzina, praca, wykazują zgodność z tendencjami aksjologicznymi Polaków, rejestrowanymi przez inny polskich badaczy²⁵. Odstępstwem od schematu (zob. wykres *System wartości Polaków w poszczególnych dekadach XX i XXI w.*) jest przesunięcie dóbr materialnych z pozycji czwartej na pozycję dalszą oraz pojawienie się na ich miejscu wartości bezpieczeństwa. Dostrzeżona zmiana nie oznacza, że dobra materialne dla uczestników analizowanych tu badań są nieistotne – wskazuje jedynie, że koncentracja uwagi respondentów na tej wartości straciła na mocy, co – biorąc pod uwagę wysoki odsetek pozytywnych ocen na temat sytuacji finansowej rodzin oraz deklaracje poprawy warunków życia – wydaje się uzasadnione. W czym należy jednak upatry-

²⁵ A. Sułek, *Wartości życiowe...*, dz. cyt., s. 73–87; M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, dz. cyt., s. 170 i n. Zob. też kolejne wydania *Diagnozy społecznej* pod red. Janusza Czapińskiego, Tomasza Panka i in.

wać podstaw wysokiego rangowania bezpieczeństwa? W dostępnych definicjach tego pojęcia zauważalne jest ujmowanie go jako braku zagrożeń z równoczesnym wskazywaniem potencjalnych jego źródeł: problemów natury ekologicznej (sprzyjających skupieniu się na konieczności ochrony zdrowia), ekonomicznej (obawy o stan posiadania, utrzymanie standardu życia, strach przed ubóstwem), życia społecznego (niepokoju o zachowanie ładu i porządku społecznego, obowiązujących norm życia, poczucie zagrożenia przestępczością) czy natury politycznej (troski o suwerenność, demokrację, stałość granic, strach przed wojnami).

Subiektywne poczucie niepewności w obszarze finansów, rynku pracy, życia i zdrowia – własnego i najbliższych – oraz zaspokajania potrzeb rodziny zdają się względnie stałym elementem codziennej troski, bez względu na miejsce i czas. W przypadku lęków, u podstaw których leżą czynniki kształtowane sytuacją polityczną, pojawiają się nie tylko realne zagrożenia życia i zdrowia, lecz także niebezpieczeństwa związane z możliwościami utrwalania i pielęgnowania wartości decydujących o tożsamości (ideały, wartości duchowe) z ochroną określonego stylu życia²⁶.

Do grupy najczęściej wymienianych przez respondentów zagrożeń zaliczają się przede wszystkim te, u źródeł których leży funkcjonowanie rodziny lub specyfika miejsca zamieszkania. Należały do nich (według liczebności wskazań): nadużywanie alkoholu – 59,5%, przestępczość pospolita (kradzieże, oszustwa, wymuszenia, korupcja) – 42,5%, przemoc w rodzinie – 38,2%²⁷, wandalizm – 29,6% i narkomania – 23,5%. Wskazywano również na wrogość między ludźmi („polityka nawet w rodzinie skłóca”, „polityka miesza wszystkim w życiu”²⁸) – 37,6%, bezrobocie – 33,9% czy ubóstwo – 23,7%²⁹.

²⁶ W. H. Hrynicki, *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego oraz jego zagrożenia w Europie*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje” 2014, nr 16, <http://bazhum.muzhp.pl/media/files/...> [dostęp: 11.06.2019]; G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe...*, dz. cyt., s. 132.

²⁷ Zob. M. Żyromski, *Zasadnicze etapy rozwoju rodziny polskiej*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie*, dz. cyt., s. 25–36; A. Grabowiec, *(Nie)bezpieczeństwo w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 13, nr 1, s. 457–467, <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/80219> [dostęp: 11.06.2019].

²⁸ Oryginalny cytat z wypowiedzi uczestnika badań.

²⁹ Wyniki nie sumują się do 100%, ponieważ badani wymieniali po kilka czynników.

Dla 26,4% badanych problemem i zagrożeniem było osiedlanie się w miejscu ich zamieszkania imigrantów. Do przewin cudzoziemców (obok takich „oczywistych”, jak nadmierne spożywanie alkoholu) zaliczono: włóczęgostwo – 10,8%, łamanie tradycyjnych norm kulturowych z pozuciem nadmiernego manifestowania własnych – 7,5%, prowokowanie zachowań nacjonalistycznych (na przykład bójek) – 3,9%, przestępczość pospolitą („przez nich więcej tu kradzieży i napadów i bójek”) – 2,4%, strach przed nimi („stanowią duże zagrożenie – są niebezpieczni”, „są zagrożeniem dla porządku społecznego”, „wolałabym, aby nie mieszkali w pobliżu – strach”, „nie podoba mi się, że tu są, bo to naciągacze”) oraz brak akceptacji dla odmienności („dzielą nas różnice kulturowe, światopoglądowe i religijne”, „nie odpowiada mi ich kultura”, „powinni mieszkać w swoich krajach, w swojej ojczyźnie, nie w naszej”, „nie chcą się asymilować”³⁰). Przełożyły się one na poziom akceptacji obecności imigrantów nie tylko w miejscu zamieszkania rodziny respondenta, lecz na terenie całego kraju³¹: liczba osób nieakceptujących obecność cudzoziemców była wyższa (51,1%) od liczby ją akceptujących³².

Postawy wobec relokacji imigrantów na teren Polski napływających do Europy Zachodniej z krajów dotkniętych wojnami, kryzysami gospodarczymi i innymi kataklizmami nabierają szczególnego znaczenia w kontekście doświadczeń emigracyjnych Polaków z czasów zaborów, wojen światowych, kryzysów politycznych i gospodarczych, szczególnie pamiętanych w dobie świętowania odzyskanej wolności.

Wśród 20 wartości zaproponowanych do wyboru znalazły się również te, o których przypominała dewiza wyszywana niegdyś na sztandarach: „Bóg, Honor, Ojczyzna”. Odzwierciedlały one wtedy nastroje, emocje i dążenia życiowe Polaków. W niniejszych badaniach nie zostały one jednak

³⁰ Cytaty z oryginalnych wypowiedzi uczestników badań.

³¹ Zrezygnowano tu z przywoływania wypowiedzi badanych, których treść można interpretować jako rasistowskie czy nacjonalistyczne. Na problem ten zwracano uwagę w pracy: J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015...*, dz. cyt., s. 349 i n.

³² W maju 2016 r. przeciwko przyjmowaniu uchodźców opowiadało się 55% polskiego społeczeństwa. Zob. B. Badora (oprac.), *Stosunek do przyjmowania uchodźców po ogłoszeniu nowej propozycji Komisji Europejskiej dotyczącej reformy polityki azylowej*, „CBOS. Komunikat z badań” 2016, nr 79, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_079_16.PDF [dostęp: 6.01.2019].

przez respondentów wskazane i punktowane (wartość rankingowa) na tyle często, aby zaistnieć w strukturach utworzonej hierarchii. Być może pojęcia zawarte w tym wzniosłym i niezwykle emocjonalnym niegdyś haśle dziś wydają się zbyt patetyczne i nieprzystające do sposobu percypowania patriotyzmu w kraju, za wolność którego nie trzeba już przelewać krwi. Współcześnie przywiązanie do ojczyzny jest raczej rozumiane jako gotowość wniesienia wkładu w jej rozwój (nauką, pracą) i chęć do życia w niej³³. Z kolei brak odniesień do wartości religijnych (Boga) *sensu stricto* tłumaczyć można laicyzacją i sekularyzacją współczesnych społeczeństw, w tym również polskiego³⁴. Wśród wymienianych wartości zabrakło również wskazań na wartość „być patriotą”. Trudno orzec, co jest tego przyczyną. Być może jest to efekt przekazu lansowanego od pewnego czasu przez państwowe media – nie do końca czytelne dla polskiego społeczeństwa – na temat tego, kto jest, a kto nie jest „prawdziwym Polakiem” i „prawdziwym patriotą”. Podpisanie się pod jednym z niniejszych epitetów może zostać odczytane jako deklaracja przynależności bądź sympatyzowania z ugrupowaniem, z którym akurat jednostka nie życzy sobie być kojarzona.

Wszystko to nie oznacza jednak, że uczestnicy badań nie są patriotami ani że wartości patriotyczne nie są dla nich znaczące. Na podstawie analizy wyników badań można postawić tezę, że są oni wyrazicielami „patriotyzmu pozytywistycznego” okazywanego odmiennym od romantycznego sposobem rozumienia rzeczywistości, manifestowania swoich postaw i poglądów. W grupie szczególnie cenionych przez respondentów wartości znalazły się: praca i wykształcenie (nawet jeśli są przez nich traktowane instrumentalnie), aktywność społeczna i polityczna, wolność i wartości demokratyczne oraz szacunek dla ludzi. Każda z nich jest elementem definiującym „obywatelskość”, którą w Polsce współczesnej traktuje się jako wyraz patriotyzmu.

³³ P. F. Drucker, *Spółczeństwo pokapitalistyczne*, tłum. G. Kranas, PWN, Warszawa 1999, s. 140.

³⁴ *Młodzi Polacy tracą wiarę? Jesteśmy liderem w rankingu spadku religijności*, Deon, <https://deon.pl/kosciol/mlodzi-polacy-traca-wiare-jestesmy-liderem-w-rankingu-spadku-religijnosci,483992> [dostęp: 28.11.2019].

Zakończenie

Tematem przewodnim artykułu były szeroko pojęte warunki życia polskiej rodziny. Czas realizacji badań w okresie obchodów setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości nie był przypadkowy: założono, że atmosfera towarzysząca wydarzeniu tak ważnemu dla Polaków będzie sprzyjać refleksji nad charakterem problemów (ich odmiennością *versus* podobieństwem) doświadczanych przez rodzinę polską, tak w okresach wcześniejszych, jak i współcześnie. Można by założyć, że sytuacja społeczno-polityczna kraju od lat nie daje podstaw do obaw o stabilność jej granic czy bezpieczeństwo obywateli. Tymczasem zarówno zmiana funkcji granic po 1990 r., jak i dążenia Polski do członkostwa w Unii Europejskiej (sfinalizowane w 2004 r.) budziły sprzeciw części społeczeństwa, dyktowany poczuciem zagrożenia między innymi przed dominacją obcych potęg³⁵. Obecnie głównym źródłem niepewności jest europejski program relokacji części uchodźców na teren Polski, a niepokoje z nim związane zostały zarejestrowane również w niniejszym opracowaniu.

Nie potrzeba badań, aby stwierdzić, że codzienne problemy współczesnej polskiej rodziny generalnie są odmienne od tych, które organizowały jej życie w okresach odleglejszych historycznie. To, co jest im jednak wspólne, to poczucie zagrożenia, na którego wzrost (bez wskazywania tu jego źródeł) zgodnie z „hipotezą deficytu” wskazuje ulokowanie się bezpieczeństwa na czwartej pozycji w hierarchii wartości uczestników badania. Co ciekawe, w pytaniu o postrzeganie przyszłości jedna trzecia respondentów stwierdziła, że w ich odczuciu przyszłość jest niepewna i nie wiadomo, czego należy się spodziewać (48,3% wyraziło nadzieję, że będzie lepiej, niż było do tej pory, natomiast 15,4% orzekło, że będzie bez zmian).

Na koniec rozważań o warunkach życia *sensu stricto*, podsumujmy, że ich obraz budowano o oceny:

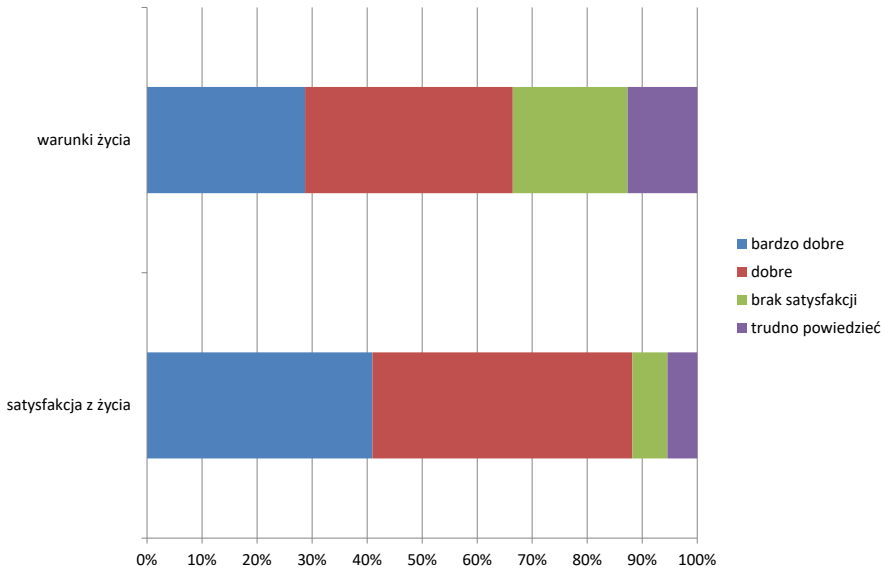
³⁵ K. Dziubacka, *Pogranicze jako obszar doświadczeń generowanych zmianą funkcji granicy. Wybrane aspekty życia społecznego na polsko-niemieckim pograniczu*, [w:] B. Cytowska, K. Dziubacka (red.), *Człowiek na pograniczach. Interdyscyplinarne aspekty społeczno-kulturowego funkcjonowania*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2014, s. 11–30; A. Sakson, *Obawy Polaków przed wykupem polskiej ziemi przez Niemców. Źródła, przejawy, zróżnicowanie*, „Więś i Rolnictwo” 2003, nr 1, s. 31–49.

- a) atrakcyjności miejsca zamieszkania: miejsca spokojnego i wolnego od zagrożeń (zanieczyszczeń środowiska, patologii życia codziennego), gwarantującego możliwość bezpiecznego wychowania dzieci, sprzyjającego realizacji najważniejszych potrzeb (dla przypomnienia: 81% badanych miejsce zamieszkania rodziny oceniło jako atrakcyjne do życia);
- b) warunków bytu rodziny: 45,5% respondentów wyraziło satysfakcję ze stanu posiadania, przy czym 10,3% z tej grupy badanych warunki bytu swojej rodziny oceniło bardzo wysoko;
- c) warunków życia w perspektywie czasowej: 60,4% ankietowanych deklarowało poprawę warunków życia w porównaniu z okresem wcześniejszym (cezus czasowy: pięć lat wstecz). Przełożyło się to na ogólny obraz warunków życia – 69,4% badanych warunki życia swoich rodzin ocenia jako dobre, z czego 30% – jako bardzo dobre. Brak satysfakcji zgłosiło 21,8% badanych, natomiast 13,2% badanych cechowała ambiwalencja ocen (odpowiedź „trudno powiedzieć”);
- d) subiektywne poczucie zagrożenia: zgodnie z założeniami „hipotezy deficytu” czwarta pozycja bezpieczeństwa w utworzonej hierarchii wartości pozwala postrzegać je jako wartość subiektywnie zagrożoną.

Jak w zarysowanym kontekście wypadły oceny warunków życia rodziny? Zdecydowana większość – 69,4% respondentów – oceniła je jako dobre, 30% spośród nich – jako bardzo dobre. Dla 21,8% były one niezadowolające, natomiast 13,2% badanych nie potrafiło w sposób jednoznaczny ich ocenić (wykres 7).

Wykres 7. Oceny warunków życia i satysfakcja z niego

Figure 7. Assessment of living conditions and satisfaction with life

Źródło: Badania własne.

Source: Developed by the author.

Na zakończenie warto odnieść się jeszcze do satysfakcji z życia. U jej podstaw – zgodnie ze wskazaniem respondentów – leży rodzina, na co wskazują takie aspekty, jak: „satysfakcja z dzieci”, „satysfakcja ze związku”, „zgoda w rodzinie i zrozumienie”, „podzielanie wspólnych zainteresowań i pasji”. Innymi czynnikami warunkującymi zadowolenie z życia są: zdrowie członków rodziny – ze wskazaniem przede wszystkim na dzieci (45,3%), pieniądze, zapewniające byt i możliwość realizacji potrzeb innych niż tylko podstawowe (26%), spokój w kraju i jego bezpieczeństwo (17,1%) oraz dobre relacje z ludźmi (12,7%). Uzyskane wyniki (91,1% badanych zadeklarowało zadowolenie z życia, przy czym 42,2% osób z tej grupy poziom satysfakcji oceniło bardzo wysoko, brak satysfakcji podzieliło 6,6% respondentów, a 5,5% nie potrafiło tego ocenić) sprzyjają refleksji nad prezentowanym w literaturze stereotypem Polaka³⁶ jako osoby skłon-

³⁶ B. Wojciszke, W. Baryła, *Kultura narzekania, czyli o psychicznych pułapkach ekspresji niezadowolenia*, [w:] M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, GWP, Gdańsk 2005, s. 35–51.

nej do narzekania, wyrażania niezadowolenia, dostrzegającej i podkreślającej gorsze strony rzeczywistości, co miało być konsekwencją wysokiego poziomu frustracji i lęku³⁷.

Bibliografia

- Badora B. (oprac.), *Stosunek do przyjmowania uchodźców po ogłoszeniu nowej propozycji Komisji Europejskiej dotyczącej reformy polityki azylowej*, „CBOS. Komunikat z badań” 2016, nr 79, https://www.cbos.pl/SPISKOM.Pol/2016/K_079_16.PDF [dostęp: 6.01.2019].
- Czapiński J., *Cechy osobowości i styl życia*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.
- Czapiński J., *System wartości*, [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.
- Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, „Contemporary Economics” 2015, vol. 9, nr 4.
- Drucker P. F., *Społeczeństwo pokapitalistyczne*, tłum. G. Kranas, PWN, Warszawa 1999.
- Dziubacka K., *Pogranicze jako obszar doświadczeń generowanych zmianą funkcji granicy. Wybrane aspekty życia społecznego na polsko-niemieckim pograniczu*, [w:] B. Cytowska, K. Dziubacka (red.), *Człowiek na pograniczach. Interdyscyplinarne aspekty społeczno-kulturowego funkcjonowania*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2014.
- Dziubacka K., *Przemysł w krajobrazie kulturowym wsi. Uwarunkowania jakości życia – kierunek i dynamika zmian*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2015.
- Fedyszak-Radziejowska B., *Wieś i rolnicy cztery lata po akcesji. Początek procesu transformacji*, [w:] K. Zagórski (red.), *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, Scholar, Warszawa 2009.
- Giza-Poleszczuk A., Marody M., *Kapitał ludzki i systemowy*, [w:] A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard (red.), *Strategie i system. Polacy wobec zmiany społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Grabowiec A., *(Nie)bezpieczeństwo w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 13, nr 1, <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/80219> [dostęp: 11.06.2019].
- Hrynicki W. H., *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego oraz jego zagrożenia w Europie*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje” 2014, nr 16, <http://bazhum.muzhp.pl/media/files/...> [dostęp: 11.06.2019].
- Kołaczek B., *Dostęp młodzieży do edukacji. Zróżnicowania, uwarunkowania, wyrównywanie szans*, Wydawnictwo IPiSS, Warszawa 2004.
- Koralewicz J., Zagórski K., *O warunkach życia i optymistycznej orientacji Polaków*, [w:] K. Zagórski (red.), *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, Scholar, Warszawa 2009.

³⁷ J. Koralewicz, K. Zagórski, *O warunkach życia i optymistycznej orientacji Polaków*, [w:] K. Zagórski (red.), *Życie po zmianie*, dz. cyt., s. 14.

- Kwak A., *Kierunki przemian rodziny. Alternatywy dla małżeństwa*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2001, t. 13.
- Michałowska G., *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*, [w:] D. B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX w.*, tłum. A. Wawrowaska-Sulowska [i in.], Scholar, Warszawa 1997.
- Miasta w liczbach 2009*, GUS, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_miasta_w_liczbach_2009_notatka_infor.pdf [dostęp: 28.11.2019].
- Młodzi Polacy tracą wiarę? Jesteśmy liderem w rankingu spadku religijności*, Deon, <https://deon.pl/kosciol/mlodzi-polacy-traca-wiare-jestesmy-liderem-w-rankingu-spadku-religijnosci,483992> [dostęp: 28.11.2019].
- Ogryzko-Wiewiórska M., *Rodzina polska u progu nowego wieku*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2001.
- Poleszczuk J., *Rodzina, małżeństwo, prokreacja. Racjonalizacja strategii reprodukcyjnych*, [w:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Scholar, Warszawa 2002.
- Sakson A., *Obawy Polaków przed wykupem polskiej ziemi przez Niemców. Źródła, przejawy, zróżnicowanie*, „Wieś i Rolnictwo” 2003, nr 1.
- Sulek A., *Wartości życiowe dwóch pokoleń. Dokument z lat siedemdziesiątych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1983, t. 27, nr 2.
- Szrejder D., *Rodzina w kryzysie demograficznym*, [w:] E. Wojtaś, J. Wojtaś (red.), *Wrocławskie reminiscencje socjologiczne. Kontynuacja*, D1 CUBA, Wrocław 2019.
- Tyszka Z., *Człowiek i rodzina w XXI wieku. Czas nadziei czy cywilizacja udreki?*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Rodzina w czasach szybkich przemian*, Wydawnictwo UMK, Poznań 2002.
- Tyszka Z., *Stan i przeobrażenia rodzin polskich na przełomie wieków XX i XXI. Niedawna przeszłość i teraźniejszość*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2001.
- Wojciszke B., Baryła W., *Kultura narzekania, czyli o psychicznych pułapkach ekspresji niezadowolenia*, [w:] M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, GWP, Gdańsk 2005.
- Zamoyski Jan, Zawsze takie...*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Zamoyski-Jan;4000199.html> [dostęp: 28.11.2019].
- Ziółkowski M., *Zmiany systemu wartości*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Scholar, Warszawa 2006.
- Żurek A., *Relacje zachodzące pomiędzy miejską rodziną małą a rodziną dużą*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2001, t. 13.
- Żyromski M., *Zasadnicze etapy rozwoju rodziny polskiej*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2001.